

**ЗАХОДИ УРЯДУ П. ВРАНГЕЛЯ З ОБЛАШТУВАННЯ
ТИЛОВОГО ЖИТТЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ
РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ТЕРИТОРІЯХ (1920 р.)**

Дослідження присвячене історії заходів уряду П. Врангеля з облаштування тилового життя на підконтрольних Російській Армії територіях.

Незважаючи на справжній «бум», що мав і має місце у сучасній українській та зарубіжній історіографії, на нашу думку, не всі аспекти такого багатоглибокого явища, як революція та громадянська війна 1917–1920 рр., висвітлено повно та рівномірно [Дет. див. 1]. Така ситуація, з одного боку, цілком природна, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали революційні події, а з іншого, – актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це перспективним є звернення до вивчення заходів Уряду Півдня Росії у 1920 рр. з облаштування тилового життя на підконтрольних Російській Армії територіях, що і стало метою запропонованої статті. Об'єкт вивчення – Білий рух Півдня Росії у 1920 р., предмет – заходи уряду П. Врангеля з налагодження правопорядку.

Базовою суспільною верствою оновленої моделі російської державності лідери Білого руху Півдня Росії в 1920 р. вважали «здорове трудове селянство». Таке бачення політичного майбутнього російської державності автоматично на порядок денний ставило питання про економічне підґрунтя оновленої російської державності. У зв'язку з цим керівництво Білого руху Півдня Росії у 1920 р. однозначно було переконане в тому, що політичне відродження Росії не можливе без економічного. Головнокомандувач стосовно цього зазначав: «Головним завданням, вирішення якого потребує максимальної концентрації зусиль, є відбудова зруйнованого економічного життя» [2, 1]. Останнє пов'язувалося з відновленням сільського господарства як «основного промислу населення» [3, 172].

Крім цього, таке рішення вмотивовувалося й тим, що Крим ніколи не становив самодостатньої економічної системи. Промислових об'єктів, за винятком Севастополя, на території півострова майже не було. Більшість товарів до революції завозилася або через внутрішні ринки, або імпортувалася. Статтями експорту були, в основному, вино, тютюн, незначні обсяги природних копалин. Станом на 1920 р. економічний потенціал півострова ослаб настільки, що обсяги поставок за кордон скоротилися до мінімуму: незначні партії чавуну, металобрухту, вина та тютюну [4, 112–113]. Тому, контролюючи сільськогосподарські повіти Північної Таврії, населення якого мало значні запаси зернових із урожаю 1919 р. та іншої сільгосппродукції, керівництво білого Криму «золотим запасом, валютою» проголосило продукти сільськогосподарського промислу, насамперед, хліб: «Хліб – наша валюта. Він повинен дати державності, що відроджується, все» [5, 57].

Стосовно зернових запасів та резервів сільськогосподарської продукції у населення Північної Таврії у довідці про економічне становище підконтрольних Російській Армії українських територій станом на 1920 р. зауважувалося, що надлишки жита і пшениці, які були у селян, склали понад 4 млн. пуд.; ячменю, вівса – 5–6 млн. пуд. [4, 15]. Завдяки великому врожаю 1919 р. у селян Північної Таврії утворився надлишок, який, за приблизними підрахунками, дорівнював 50 млн. пуд. пшениці, жита, зернофуражу [6, 106].

Механізмом реалізації економічних задумів керівництва білого Криму була аграрна реформа. Саме тому П. Врангель аграрну реформу не зводив лише до врегулювання питань землеволодіння/землекористування. Вона розумілася значно ширше – як складник внутрішньо-економічної політики. Компонентами аграрної реформи, крім іншого, були заходи уряду, спрямовані на покращання стану сільського господарства як галузі економіки; поліпшення агрокультури; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну; пом'якшення, якщо не усунення в такий спосіб, негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців, населення півострова в цілому.

Ефективність аграрної політики багато в чому, на переконання Правителя Півдня Росії, залежала від внутрішньополітичних факторів. Найголовнішим серед них було взаємопорозуміння між військовими та місцевим населенням. Досвід денікінського етапу в історії Білого руху на Півдні Росії, а саме на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, неспростовно підтверджував, що одних намірів, якими б прогресивними вони не були, замало, якщо між селянами та армією буде мати місце конфронтація. Ще у вересні 1919 р. П. Врангель під час зустрічі у Ростові-на-Дону з О. Кривошеїним розповідав про свої песимістичні враження від стану справ у тилу. Саме тоді він і зрозумів, що А. Денікін, не довіряючи найближчому оточенню, випустив владу зі своїх рук. Владні інститути Півдня Росії на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху, практично, не функціонували, господарями ситуації здебільшого були військові й контррозвідники зі специфічним розумінням «законності та правопорядку». Під впливом тилу дух армії дедалі деморалізовувався та розвалювався [7, 232]. Конструктивність роботи цивільних властей на місцях нівелювалася деструктивною поведінкою військових.

Найбільшою шкоди безконфліктному співіснуванню селян та армії завдавали незаконні реквізиції продовольства, худоби (насамперед коней) – так зване самопостачання, насилля над мирними жителями тощо. Беручи активну участь у припиненні всіх цих неподобств ще за А. Денікіна, П. Врангель, очоливши Білий рух Півдня Росії у березні 1920 р., продовжив безкомпромісну боротьбу зі зловживаннями військових у стосунках із селянами. Його діяльність на посаді Головнокомандувача у першу чергу спрямовувалася на захист населення від самочинних дій військових та адміністрації на місцях. Суворі вироки – розстріли – стосувалися не лише солдат, а й офіцерів. Зокрема, 22 вересня 1920 р. у Сімферополі за крадіжку коней та побиття візника з нанесенням йому ран розстріляли полковника [8, 93].

За спогадами П. Врангеля, він вирішив відмовитися від судової практики, що мала місце за А. Денікіна. Тобто, у 1919 р. право відкривати кримінальну справу мали не військово-судові органи, а військові начальники. У такий спосіб будь-хто міг потрапити під дію військово-польового суду. Ні про які процесуальні норми не йшлося. Достатньо було рішення військового начальника [9, 46]. На подолання такої ситуації вже 6 квітня 1920 р. П. Врангель видав спеціальний наказ. Відповідно до його змісту, притягнення до судової відповідальності відбувалося за звинувачувальним актом, внесеним до суду прокурорським наглядом, із повідомленням про це начальства підсудного. У такий спосіб всевладдя військово-польових судів істотно обмежувалося. Виняток становили офіцери вищого командного складу. Для притягнення їх до судової відповідальності потрібна була згода їхнього начальства або Головного військового прокурора [10, 7].

Рішучість Правителя Півдня Росії виявилася й у боротьбі з корупцією серед чиновників судових органів. При доведенні факту зловживання обвинуваченого не рятували від покарання навіть його попередні заслуги. Як приклад, доля генерала Дорошевського – Голови головного військового та військово-морського суду. Його П. Врангель позбавив посади після того, як було неспростовно доведено, що він примушував підлеглих грабувати населення.

Наказами від 14 квітня та від 5 травня 1920 р. при начальниках гарнізонів, комендантах фортець, штабах корпусів, дивізій, бригад створювалися військово-судові комісії. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному прокуророві. Їхні повноваження поширювалися на територію певної волості чи певну військову частину. До сфери повноважень військово-судових комісій належали справи, що стосувалися крадіжок, незаконних реквізицій, насилля над мирними жителями з боку військових. Членами комісій були голова, 5 службовців, секретар. Після того, як Російська Армія увійшла на територію Північної Таврії, склад комісії зазнав реорганізації. Наказом Головнокомандувача від 3 червня 1920 р. до кожної з них було кооптовано по два представники, як правило, це були селяни від волості, на територію якої поширювалися повноваження комісії [10, 9–12]. У такий спосіб влада білого Криму намагалася запобігти можливим ексцесам військових із селянами. Їхня діяльність була продуктивною. Підставою для такого твердження є зміст наказу Головнокомандувача від 14 вересня. У ньому, між іншим, зазначалося, що за п'ять місяців існування комісій їхніми членами було розглянуто «значну кількість справ», захищено порушені права фізичних осіб, покарано винних. «Все населення територій, підконтрольних Російській Армії, – йшлося в документі, – з повагою та довірою ставиться до роботи комісій...» [8, 92].

Облаштуючи тил Російської Армії, П. Врангель зробив спробу спрямувати у цивілізоване русло діяльність контррозвідки. З його боку жорстко каралися незаконні дії контррозвідників: безпідставні арешти та розстріли, грабунки, хабарництво тощо. Зокрема, за безпідставні розстріли офіцерів і робітників начальник контррозвідки корпусу, яким командував Я. Слещов, О. Шаров був засуджений до страти [10, 53].

Упродовж квітня – травня 1920 р. П. Врангелем було видано ряд наказів, якими суворо заборонялися самочинні реквізиції коней, підвід у населення. Наказом від 10 травня 1920 р. визначалися правила постачання військ від населення. Вони доповнювали відповідний наказ А. Денікіна за 1919 р. Військові частини зобов'язувалися розраховуватися з місцевими жителями чи їхніми уповноваженими за отримані продовольство, фураж, транспорт. Самопостачання категорично заборонялося, за винятком окремих випадків і за дозволом начальника Управління постачання, представника державного контролю, особливих комісій [8, 93]. Заборона грабувати маєтки викликала невдоволення в офіцерів. Однак, як засвідчують тогочасні історичні джерела, військові масово не наважувалися послухатися наказу П. Врангеля стосовно цього. Застосування суворих заходів Головнокомандувачем, незважаючи на звання та заслуги, було дієвим наочним прикладом того, що чекає порушника [11, 135].

Вивчення свідчень очевидців тих подій, архівних матеріалів дозволяє констатувати, що дії Головнокомандувача зі стабілізації ситуації в тилу були результативними. Йому вдалося, застосовуючи жорсткі санкції, припинити поглиблення процесу деморалізації армії, навести у ній лад та дисципліну. «Як у Феодосії, так і у Сімферополі, – пригадував В. Матасов, – ми побачили та відчули тверду руку генерала Врангеля. Скрізь порядок, жодних розваг із розпиттям спиртного, сувора дисципліна» [12, 136]. П. Долгоруков також писав подібне: «Те військове збіговисько, котре я бачив у Феодосії, Врангель та його співробітники за короткий час перетворили у регулярні частини, здатні не лише обороняти Крим, а й наступати ... Грабунки та насильство у військах, завдяки суворим заходам, припинилися, відбулося чудо, в яке не вірили і вражені деморалізацією Добровольчої Армії військові» [13, 175].

Тогочасні джерела не фіксують масовості незаконних реквізицій. З іншого боку, у них не йдеться й про повне їхнє припинення. Зазвичай, вони носили епізодичний характер. Теж саме можна сказати і про корупцію та діяльність контррозвідки. Порівняно з ситуацією 1919 р., тил Російської Армії був упорядкований набагато краще. Водночас ситуація не була ідеальною (та й чи могла вона бути ідеальною за умов братовбивчої громадянської війни), однак дозволяла проводити аграрну політику, спрямовану на стабілізацію економічного становища на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1920 р.

Література

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 9.
5. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 20.

_____ **Корновенко С.В. Заходи уряду П.Врангеля з облаштування тилового життя**

6. *Шафир Я.* Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сб. ст. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1. – С. 99–124.

7. *Кривошеин К.* Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.

8. *Росс Н.* Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.

9. *Врангель П.* Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. / П. Врангель. – М., 1992. – Кн. 2. – 298 с.

10. *А. П.* Правосудие в войсках генерала Врангеля / А. П. – Константинополь, 1921. – 68 с.

11. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 2.

12. *Матасов В.* Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.

13. *Долгоруков П.* Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.

ДО ПИТАННЯ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)

Автор статті розкриває комплекс важливих як теоретичних, так і практичних, питань з історії становлення та розвитку торгівлі в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

На сьогодні достатньо високий інтерес серед науковців викликає проблема розвитку та становлення національної торгівлі, отже, досить важливо розглянути її історичні традиції. Торгівля завжди відігравала визначальну роль, оскільки була основною формою економічних зв'язків. Вона залучала у сферу товарно-грошових відносин сільськогосподарське та промислове виробництво, руйнувала економічну замкнутість, сприяла формуванню ринків [1, 218]. Певний інтерес з цього приводу викликає питання з історії становлення та розвитку торгівлі в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

У низці досліджень розкрито ряд питань, які присвячені даній проблематиці, проте переважна більшість із них з'явилася ще у XIX – першій половині XX ст., зокрема, це праці О. Оглобліна, П. Бруна, А. Скальковського, Г. Неболсіна та ін. Сучасна українська історична наука розглядає дане питання у різних ракурсах. Так, Т.Г. Гончарук у своєму дослідженні розкриває проблему історії створення порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII – першій половині XIX ст. О. Третяк та В. Соколовський також вивчають систему порто-франко в Одесі і його значення для розвитку міста. У свою чергу, Г. Сигида приділяє увагу зовнішньополітичному факторові у процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX ст., а Т. Шершун досліджує купецтво Херсонської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Враховуючи актуальність заявленого питання та відсутність комплексних історичних досліджень з даної проблеми, ми прагнули проаналізувати особливості торговельної діяльності в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. одним із провідних міст південної частини Новоросійської губернії було місто Одеса. Безперечно, своєму розвитку Одеса завдячує геополітичному розташуванню, що дало можливість прогресувати торгівлі та пов'язаними з нею взаємовідносинами. Одеса, на думку Т.Г. Гончарука, вражала зростанням своїх оборотів, вона мала значні фінансові ресурси й могла легко знаходити «союзників» серед урядовців високого рангу. Можливості кримських портів у цьому плані були набагато скромнішими та й надзвичайними комерційними успіхами вони похвалитися не могли [2, 11].

Уряд Російської імперії усіляко намагався сприяти розвитку торгівлі. Так, для налагодження порядку та задоволення інтересів російських та іноземних купців 26 січня 1798 р. Сенат видав розпорядження Новоросійському губернаторові Сельцову про утвердження в Одесі магістрату та наказав призначити до нього необхідних чиновників [3, 49–50]. А вже 27 січня 1803 р. в Одесі, відповід-